

ПРИНЦИП «РОЗДІЛЯЙ І ВЛАДАРИЙ» ЯК ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНА ТЕХНОЛОГІЯ КОНСТРУЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

“DIVIDE AND RULE” PRINCIPLE AS AN INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES FOR SOCIAL PROCESSES DEVELOPMENT

Малик І.Р.,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»*

«Divide et impera»

(вислів приписують Юлію Цезарю)

Вороже налаштовані політичні актори (держави, політичні партії, блоки, органи влади та управління, представники влади, активісти громадських рухів тощо) часто здійснюють зловмисний інформаційний вплив, продукуючи антагоністичні нарративи та спрямовуючи їх на цільові групи у суспільстві задля здійснення маніпулювання тим інформаційним середовищем, що є об'єктом впливу. Здійснюється це задля спотворення сприйняття громадянами поточної реальності. Подібним чином розпалювання негативних емоційних станів таких як гнів, страх, відраза або збентеження, часто розглядається як дестабілізуючий психологічний ефект, який є результатом таких спроб впливу на громадян.

З урахуванням таких ефектів, які продукує людська психіка у відповідь на інформаційний хаос, викликає зацікавлення технологія інформаційного впливу, котра реалізовується через продукування повідомлень, що працюють на загострення розбіжностей в середині суспільства. Цей ефект досягається інформаційною підтримкою антагоністичних політичних, економічних, релігійних, етнічних суспільних рухів, свідомим загостренням «болючих» чи невіршених суспільних проблем – як от мова спілкування чи приналежність до міжнародних організацій/систем колективної безпеки (наприклад, для України – НАТО та ЄС, для Великобританії – Brexit).

В статті на основі вітчизняних та іноземних досліджень розглянуто роботу головно російської пропагандистської машини як однієї з найбільш активних, масових та розмаїтих стосовно застосованих методів та технологій. На прикладі втручання у вибори США та дискредитації українських біженців з 2022 р. у Європі проаналізовано ключові тези російської пропаганди. Всі ці тези різноспрямовані (подекуди працюють на підтримку протилежних політичних ідей чи думок), що призводить до єдиної можливої гіпотези: не стільки важливим є те, кого саме вони підтримують. Важливішими є емоційні переживання громадян, на яких вони спрямовані, та рівень довіри до держави і державних інституцій. Тобто негативні емоції, як от невпевненість, страх, відчуття хаосу та незахищеності провокуватимуть недовіру до державної влади та вноситимуть зміни в суспільні процеси через зміни поведінкових моделей у громадян.

Принцип «розділяй і владарюй» працює на ослаблення ворожого простору через інформаційні втручання, що вносять ідеї розбрату, розрізненості та несприйняття.

Ключові слова: інформаційно-комунікативні технології, суспільні процеси, конструювання суспільних процесів, інформаційний суверенітет.

Hostile political actors (states, political parties, blocs, authorities and administrations, government officials, social movement activists, etc.) often exert malicious informational influence by producing antagonistic narratives and directing them to target groups in society in order to manipulate the information environment that are the target audience. This is done in order to distort the citizens' perception of the current reality. Similarly, inciting negative emotional states such as anger, fear, disgust, or embarrassment is often seen as a destabilizing psychological effect that arise from such attempts to influence the public.

Taking into account such effects, which the human psyche produces in response to information chaos, the technology of information influence, which is implemented through the production of messages that work to exacerbate disagreements within the society, is of interest. This effect is achieved by informational support of antagonistic political, economic, religious, ethnic social movements, deliberate aggravation of 'painful' or unresolved social problems, such as the language of communication or membership in international organizations/systems of collective security (for example, for Ukraine – NATO and the EU, for Great Britain – Brexit).

The article, based on domestic and foreign research, examines the work of the mainly Russian propaganda machine as one of the most active, massive and diverse in terms of applied methods and technologies. The key theses of Russian propaganda are analysed through the example of interference in the USA elections and the discrediting of Ukrainian refugees since 2022 in Europe. All these theses are multidirectional (sometimes they work to support opposite political ideas or opinions), which leads to the only possible hypothesis: it is not so important who exactly they support. More important are the emotional experiences of the people at whom they are directed, and the level of trust in the state and state institutions. That means that negative emotions, such as insecurity, fear, a sense of chaos and insecurity will provoke distrust of governmental authorities and bring about changes in social processes through changes in the behavioural patterns of the public.

“Divide and Rule” Principle works to weaken the hostile areas through informational interventions that introduce ideas of discord, division and non-acceptance.

Key words: information and communication technologies, social processes, social processes development, information sovereignty.

Постановка проблеми. Постійне осучаснення стилів ведення, форм, методів, технологій реалізації інформаційних операцій впливу змушує дослідників цього складного процесу перебувати в перманентному стані пошуку-аналізу-розгляду-систематизації інформації у цій площині, синтезу її та перетворення на знання. Тобто поява нових викликів та загроз в інформаційному просторі, ініційованих ворожою стороною, потребують модернізованих прийомів боротьби та правил захисту. Ефективну формулу такого захисту та боротьби можна виробити лише при ретельному вивченні всіх аспектів здійснення та реалізації такого інформаційного впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основою дослідження стали звіти корпорації RAND, котрі сформуливали мету поширення російської пропаганди у США в період 2014–2020 рр. Міністерство юстиції США у своєму прес-релізі у лютому 2018 року, як наслідок проведеного дослідження, виставило на сайті звіт під назвою «Велике журі звинувачує тринадцять російських осіб і три російські компанії в плані втручання в політичну систему Сполучених Штатів». Грунтовним для усвідомлення особливості здійснення інформаційно-психологічного впливу стало дослідження Е. Хойла, Г. Ван Ден Берга, Б. Дуз'є, М. Кіцена «Сірі питання: просування підходу, заснованого на психологічних ефектах, для протидії шкідливому інформаційному впливу». З українських досліджень взято напрацювання аналітичного центру «Реанімаційний пакет реформ. Детектор медіа», котрий займається моніторингом трансформації російської пропагандистської машини та відслідковуванням застосування її модифікованих методів/засобів. Серед вітчизняних науковців, котрі займаються проблематикою конструювання суспільних процесів, слід виділити таких дослідників, як Климанська Л. Д., Малачівська М. П., Бородіна Д. Л.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Інформаційно-комунікативна технологія конструювання суспільних процесів – це, насамперед, про методики інформаційного впливу через доступні канали комунікації спершу на зміну способу мислення людини, а, згодом, і на її поведінкові патерни, котрі повинні змінюватись у заданому суб'єктом напрямку. Тож технологія під умовною назвою «розділяй і владарюй» – саме про одну з таких методик досягнення бажаного результату інформаційного впливу, що базується на привнесенні розбрату та невдоволення, хаосу та несприйняття, страху та ненависті всередині суспільства.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Завданням дослідження є виокремлення особливостей технології «розділяй і владарюй» як інформаційно-комунікаційної

технології конструювання суспільних процесів; акцентування на формах та методах реалізації інформаційних впливів такого типу.

Виклад основного матеріалу дослідження. В широкому розумінні технологія – це сукупність прийомів, методів та способів отримання, обробки та переробки заданого матеріалу (чи інформації), що здійснюються задля зміни початкового стану вихідного продукту. Також технологія – сукупність знань про принципи та методи застосування виробничих процесів; наукова дисципліна, що описує, розробляє і вдосконалює зазначені вище способи, процеси та порядок їх здійснення. З наукової точки зору технологія повинна сприяти впровадженню оптимальних – найбільш ефективних та найбільш точних процесів, що потребують найменших затрат часу і матеріальних ресурсів. Технологія передбачає отримання конкретного, наперед визначеного результату. Вибір тієї чи іншої технології тісно пов'язаний із її ефективністю (результативністю) у реалізації поставленого завдання. Тобто обирається та технологія (можуть бути задіяні декілька одночасно), при застосуванні якої:

- існує менше ризиків під час реалізації;
- застосування якої дає можливість отримати бажаний результат за коротший термін;
- впровадження потребує менших ресурсних затрат (природних, трудових, матеріальних).

Згідно з означенням, запропонованим ЮНЕСКО, інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) визначаються як різноманітний набір технологічних засобів і ресурсів, які використовуються для передачі, зберігання, створення, спільного використання або обміну інформацією. Ці технологічні інструменти та ресурси включають комп'ютери, Інтернет (вебсайти, блоги та електронні листи), технології прямого мовлення (радіо, телебачення та вебмовлення), технології записаного мовлення (подкастинг, аудіо- та відеопрограмачі та пристрої зберігання даних) і телефонію (стаціонарну або мобільну), супутник, відео/відеоконференції тощо) [1].

Проте надважливим на сьогодні видаються різного роду маніпулятивні комунікаційні технології (різного роду пропагандистські технології, PR), котрі слід віднести до засобів обробки та управління інформацією. ІКТ – це узагальнююче поняття, що описує різні методи, способи та алгоритми збирання, зберігання, обробку, перетворення та передачу інформації.

У дослідженні послуговуватимемось таким означенням комунікативних технологій: це комплекс технік, способів та засобів соціальних комунікацій, що застосовуються з метою впливу на поведінку певної цільової групи, характеризуються системністю, планомірністю, послідовністю виконання конкретних процедур та

операцій і, за умови дотримання певного технологічного алгоритму, гарантують отримання визначеного наперед результату [2, с. 69]. Іншими словами, комунікативні технології – це певна, задана послідовність дій з виготовлення та поширення інформації задля впливу на цільову аудиторію. Основними характерними ознаками комунікативних технологій є їх системність, планомірність та послідовність у виконанні процедур та операцій. В сучасній політичній системі серед найбільш поширених комунікативних технологій є пропаганда, політична реклама та PR-технології.

Під інформаційно-комунікативним конструюванням суспільних процесів, в свою чергу, слід розуміти цілеспрямовану та впорядковану діяльність суб'єкта щодо формування в об'єкта впливу (ними можуть бути особа, різноманітні соціальні групи, громадські організації, суспільство в цілому) системи поглядів, мотивів, установок, стереотипів та/чи переконань, котрі здатні внести зміни в його поведінку у заданому суб'єктом впливу керунку.

Тож технології інформаційно-комунікативного конструювання суспільних процесів обираються та встановлюються у відповідності до обраної стратегії в інформаційній політиці держави, задля її реалізації з найбільшою ефективністю (результативністю).

Автор під принципом «розділай і владарюй» розуміє такі технології конструювання процесів, котрі сприяють роз'єднанню всередині суспільства в цілому, внесення розбрату з-поміж різними суспільними групами – чи то прихильниками різних політичних сил, чи представниками різних етнічних/релігійних груп та ін. Також ефективною в рамках цього принципу є поширення серед населення настроїв щодо невдоволення владою, діяльністю владних інституцій, прийняттям тих чи інших владних рішень чи то в окремих галузях (як от медицина, освіта, економіка) чи тих, що стосуються усього суспільства (вибір вектору розвитку держави, приєднання до військових альянсів чи вступ до системи колективної безпеки). Важливо пам'ятати: невдоволення та розбрат всередині суспільства сприяють його ослабленню, розосередженості суспільних настроїв (наприклад, перед зовнішньою загрозою), перемиканню уваги на менш важливі або неважливі виклики чи небезпеки. Існує ще один важливий аспект, котрий враховується при забезпеченні реалізації цього принципу: ще вчора неважлива для життя пересічного громадянина проблема подається таким чином, що для нього вона стає надважливою, а її вирішення – першочерговим. Тож будь-яке зволікання з її розв'язанням викликатиме невдоволення, обурення, злість, несприйняття. Згодом ці емоції при правильному управлінні переростатимуть в конкретні, в тому числі деструктивні, суспільні дії.

Інформаційна політика держави формується відповідно до принципів національної політики та координується нею. Російська Федерація – не виняток. Проте її інформаційна політика іде врозріз із основними принципами формування такої політики у європейських країнах, США чи Канаді. Серед таких загальних принципів запорізький дослідник Пожув В. І. виділяє такі:

1) принцип відкритості політики – всі основні заходи інформаційної політики відкрито обговорюються суспільством і держава враховує суспільну думку;

2) принцип рівності інтересів – політика у рівній мірі враховує інтереси всіх учасників інформаційної діяльності поза залежністю від їх положення у суспільстві, форми власності і державної приналежності;

3) принцип системності – при реалізації прийнятих рішень щодо їх зміни стану одного з об'єктів регулювання повинні враховуватися його наслідки;

4) принцип пріоритетності вітчизняного споживача – при рівних умовах пріоритет повинен надаватися конкурентоспроможному вітчизняному споживачу інформаційно-комунікаційних засобів, продуктів і послуг;

5) принцип соціальної орієнтації – основні заходи державної інформаційної політики повинні бути направлені на забезпечення соціальних інтересів громадян;

6) принцип державної підтримки – заходи інформаційної політики, направлені на інформаційний розвиток соціальної сфери, що фінансується переважно державою [3, с. 8].

З огляду на експансіоністську політику, котру проводить РФ, слід додати ще декілька спеціалізованих принципів, що потребують виокремлення та котрі ігноруються країною-агресором:

– принцип достовірності та повноти інформації. Щодо інформаційних ресурсів, то вони повинні забезпечувати реалізацію ефективної інформаційної політики, де ефективність слід розглядати як результативність, тобто співвідношення корисного ефекту до витрат на його отримання;

– дотримання принципу інформаційного суверенітету, заперечення інформаційної агресії. Тут: інформаційний суверенітет – це властивість державної влади, що полягає у її верховенстві, самостійності, повноті і неподільності в інформаційному просторі України та рівноправності і незалежності у відносинах з іншими державами у глобальному інформаційному просторі [4, с. 83]. Під інформаційною агресією слід розуміти незаконну діяльність однієї зі сторін в інформаційній сфері (суб'єкта впливу), спрямовану на нанесення запланованої та значної шкоди в окремих сферах (політична, економічна, військова чи ін.) іншої сторони шляхом втручання в інформаційний про-

стір об'єкта впливу, порушення його інформаційного суверенітету.

Нехтування інформаційним суверенітетом країни-об'єкта впливу для РФ стало звичною справою. Дослідження, котрі масово проводились у США після встановлення факту зовнішнього втручання у вибори президента країни, детально аналізували діяльність російських «ферм тролів» в американському інформаційному просторі. Враховуючи розмір і розмах російської пропагандистської кампанії, спрямованої на американський електорат у 2016 році, дуже важливо було зрозуміти масштаби впливу цієї кампанії і механізми, які були задіяні для її реалізації. Саме розуміння механізмів функціонування унеможливить або зменшить вплив таких ймовірних майбутніх кампаній. Російське Агентство інтернет-досліджень (IRA), що, фактично є «фермою тролів», займалося політичною діяльністю з метою збільшення суспільної напруги та подальшого провокування міжгрупових конфліктів між громадян США. Така політика суспільного розбрату, на думку замовників, дозволить досягнути вигідної собі мети під час президентських виборів 2016 року. При цьому дослідники роблять припущення, що ця мета полягала не стільки в підтримці одного претендента на президентську посаду та завданні шкоди іншому (в даному випадку – підтримка Д. Трампа, який обіцяв покращити стосунки з Росією, та опонування Г. Клінтон, котра активно виступала за введення санкцій проти Росії через її військове втручання в Україну [5]), а в суспільно-політичному розбраті як технології створення хаосу та невдоволення, ненависті та несприйняття. IRA одночасно підтримували як лібералів, так і консерваторів. «Зроблені висновки вказують на те, що акаунти тролів поширювали контент, який сприяв поляризації поглядів в інформаційних мережах. Ймовірно, це робилось для того, аби виокремити ідеологічні розбіжності і сприяти розколу. Окрім того, зроблені висновки свідчать про те, що акаунти тролів стали платформою для внутрішньо-державної дискусії, що свідчить про прораховану форму медіаманіпуляції, яка використовується в соціальних мережах, що ґрунтується на принципі натовпу» [6, р. 5].

Згідно з даними українського інформаційного агентства «УНІАН», IRA – це російська організація, сфера діяльності якої – політичні втручання і втручання у вибори. Ще у 2014 році IRA розпочала та успішно проводила операції з втручання в політичну систему США, включно із президентськими вибори в США у 2016 році, зі стратегічною метою – посягати розбрат. IRA працювала через кілька російських компаній, у тому числі ТОВ «Інтернет дослідження», ТОВ «Медіасинтез» та ін. [7].

28 липня 2022 року програма Державного департаменту США «Нагороди за правосуддя»

(RFJ), якою керує Служба дипломатичної безпеки, запропонувала винагороду до 10 мільйонів доларів за інформацію про іноземне втручання у вибори в США. Пропозиція винагороди передбачає отримання інформації, яка допоможе ідентифікувати або місцезнаходження будь-якої іноземної особи, включно з іноземною організацією, яка свідомо брала участь або бере участь у втручаннях у вибори в США, а також інформацію, яка може допомогти запобігти, розчарувати або сприятливо вирішити дію іноземного втручання у вибори. В даному випадку у документі фігурує ім'я Євгенія Вікторовича Пригожина та його компанія Internet Research Agency LLC («IRA»), а також пов'язані з нею російські організації та партнери, що могли бути задіяні у процес втручання у вибори в США [8].

Діяльність російської пропагандистської машини поширювалась (і поширюється), в більшій мірі через соціальні мережі, наймасовішою серед яких у США є Twitter. У 2020 році це явище стало об'єктом дослідження Є. Головченка з Департаменту політичних наук Копенгагенського університету та з'явилась стаття, в якій було проведено вимірювання масштабів прокремлівської дезінформації у Twitter. Автор, покладаючись на ряд уже проведених досліджень, стверджує, що загальна стратегія кремлівської дезінформації для іноземної аудиторії в подібних випадках часто полягає в тому, щоб посягати сумніви та плутанину щодо реальних подій. Однак точні цілі, які використовуються для досягнення цієї кінцевої мети в розмовах у Twitter про Крим, невідомі. Є. Головченко припускає, що метою кампанії з дезінформації може бути:

- посягати сумніви щодо подій у Криму шляхом націлювання на конкретну демографічну групу;
- домінування над загальним потоком інформації серед ширшої аудиторії;
- бажання закріпитися в медіа-середовищі, де домінує «колективний Захід» [9].

Схожі висновки щодо мети поширення російської пропаганди у США в період 2014–2020 рр. були зроблені у звіті корпорації RAND, котрий з'явився в жовтні 2020 року. Дослідження було проведене задля вивчення реакції людей на російську онлайн-пропаганду та взаємодію з нею, а також щоб визначити, чи можна пом'якшити негативні наслідки такої взаємодії порадами в рамках медіаосвіти (медіаграмотності) чи шляхом позначення джерела пропаганди. Корпорація дійшла висновків, що Росія націлена на формування крайніх поглядів по обидва боки серед політичних опонентів, посилення політичного розколу. Також це одне з перших досліджень, як стверджує RAND, яке показало, що російський пропагандистський контент працює, принаймні частково, так, як він призначений, а саме: він успішно викликає сильну пристрасну реакцію, яка може допомогти загострити розбіжності в американському суспільстві [10].

Після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну кількість вимушених українських мігрантів в європейських країнах збільшилась. Значні сили та потуги російської пропагандистської машини були скеровані на дискредитацію українців, створення атмосфери їх несприйняття країною-реципієнтом, внесення розбрату між громадянами приймаючої сторони та українськими біженцями. Дослідження, котре проводилось аналітичною агенцією «Детектор-медіа» у березні-вересні 2022 року виокремило такі ключові тези російської пропаганди, що поширювались через Twitter, Telegram, YouTube та Facebook [11]:

– «Українські біженці – нахабні й не хочуть працювати, тому скоро в країнах ЄС їм перестануть допомагати». Сенс повідомлення полягає, насамперед, у дискредитації українських біженців задля формування настроїв серед громадян країни-реципієнта їх несприйняття та неприйняття.

– «Європа експлуатує біженців з України» – формування серед самих біженців ворожого ставлення до приймаючої країни. Тобто звинувачуються не лише «невдячні українці», а й керівництво країн ЄС, яке нібито прагне нажитися на українцях і в подальшому розбудувати економіку своєї країни завдяки експлуатації їхньої праці.

– «Біженці з України руйнують Європу» – меседж-попередження для країни-реципієнта щодо загроз їхньому розміреному, спланованому та безтурботному життю саме зі сторони українських вимушених мігрантів.

– «Українські біженці мають привілеї» – теза, що сприятиме розбрату безпосередньо в середовищі мігрантів, протиставляючи українських вимушених мігрантів біженцям з інших країн.

– «Біженцям з України найкраще в Росії» – повідомлення, що транслює великодушність Росії, котра готова приймати українців та встановлює у головах споживачів цієї інформації нерозривний зв'язок «двох братніх народів», де «старший брат завжди прийде на допомогу».

– «Українські біженці за кордоном тероризують росіян». Цей меседж робить відсилку до неврівноваженості українців, робить з них так званих «войовничих радикалів», працює на підтвердження російської тези про «нацизм та русо-

фобію українських біженців». Тобто, з однієї сторони, і громадяни приймаючої країни повинні були б хвилюватись за свою безпеку, а з другої – формується співчутливе відношення до тих, кого тероризують.

– «Біженці з України більше не повернуться додому». Це звучить як загроза стабільності суспільства країни, що прийняла вимушених українських переселенців – стабільності економічній (теза: заберуть робочі місця), соціальній (теза: виплати на освіту, медицину чи отримання місця проживання здійснюються з податків громадян країни), політичній (теза: невідомо які ідеї ці «войовничі радикали» привнесуть у суспільні процеси).

– «Влада України не дбає про переселенців і біженців». Тут: теза щодо неспроможності української влади, її нелегітимності, недовіри владних інституцій. Тобто формування образу України на міжнародній арені як квазі-держави.

– «В тому, що з України їдуть біженці, винні «країни Заходу». Розповсюджуючи такі меседжі, російська пропаганда має на меті дискредитувати ті країни, які підтримали Україну в російсько-українській війні та нівелювати їхню допомогу. Паралельно з цим ворожа пропаганда береться за пошуки тих, кому нібито вигідно, щоб війна в Україні тривала якомога довше. Такі тези не нові, адже Росія впродовж тривалого часу намагається зняти з себе відповідальність за війну в Україні. Тож береться на озброєння твердження, що інші держави навмисно її затягують (нібито переконуючи Україну не капітулювати), бо мають у цьому вигоду.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Виокремлені в проведеному дослідженні тези російської пропаганди підтверджують висловлене раніше припущення/міркування: інформаційний контент РФ працює на загострення розбіжностей в середині суспільства. Це призводить до ослаблення комунікації як між суспільними групами загалом, так і всередині групи, зменшує можливості швидкого та ефективного вирішення кризових ситуацій, перешкоджає проведенню двосторонньої комунікації між владними інституціями та громадянами держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Information and communication technologies (ICT). *UNESCO's International Institute for Educational Planning. Glossary*. URL: <https://learningportal.iiep.unesco.org/en/glossary/information-and-communication-technologies-ict>
2. Менеджмент соціальних конфліктів: методичні рекомендації [О. В. Івачевська, Н. С. Малєєва, І. В. Петренко, О. Г. Цукур] / за наук. ред. І. В. Петренко; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, 2020. 77 с.
3. Пожуєв В.І. Формування концепції державної інформаційної політики в умовах глобалізації. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, 2010, випуск 43, с. 4–12. URL: https://old-zdia.znu.edu.ua/gazeta/VISNIK_43_1.pdf
4. Солодка О.М., Забезпечення інформаційного суверенітету держави: правовий дискурс. *Інформація і право*. № 1(32)/2020. с.80-88. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/9_15.pdf

5. Office of Public Affairs. (2018). Grand Jury Indicts Thirteen Russian Individuals and Three Russian Companies for Scheme to Interfere in the United States Political System. February 16, 2018. *United States Department of Justice*. URL: www.justice.gov, URL: <https://www.justice.gov/opa/pr/grand-jury-indicts-thirteen-russian-individuals-and-three-russian-companies-scheme-interfere?fbclid=IwAR25zJTDtmnhm2Od5gwh66SQcN1pAruM1maDu5N3VdTS-nXrCBvNVyc6HA#:~:text=The%20defendants%20posed%20as%20politically>
6. L. Stewart, Ahmer Arif, Kate Starbird. Examining Trolls and Polarization with a Retweet Network. *Semantic scholar*, 2018. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Examining-Trolls-and-Polarization-with-a-Retweet-Stewart-Arif/3ec84b2e960e020b8fd202cda1a96b68e7d851b1>, <https://faculty.washington.edu/kstarbi/examining-trolls-polarization.pdf>
7. Яна Ставська. Держдеп платить \$10 мільйонів за інформацію про "фабрики" Пригожина. *УНІАН*, 29.07.22. URL: <https://www.unian.ua/world/derzhdep-platit-10-milyoniv-za-informaciyu-pro-fabriki-prigozhina-novini-svitu-11921040.html>
8. Rewards for Justice – Reward Offer for Information on Russian Interference in U.S. Elections. U.S. Department of State. 28 of jul., 2022. URL: <https://www.state.gov/rewards-for-justice-reward-offer-for-information-on-russian-interference-in-u-s-elections/>
9. Yevgeniy Golovchenko. «Measuring the scope of pro-Kremlin disinformation on Twitter» *Humanities and Social Sciences Communications* Published: 11 December 2020. Article number: 176 (2020). URL: <https://www.nature.com/articles/s41599-020-00659-9>
10. Todd C. Helmus, James V. Marrone, Marek N. Posard, Danielle Schlang Russian Propaganda Hits Its Mark. Experimentally Testing the Impact of Russian Propaganda and Counter-Interventions. *RAND. Objective analysis. Effective solutions*. Oct. 15, 2020. URL: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA704-3.html
11. «Українці сіли всім на голову». Російська дезінформація щодо українських біженців у соціальних мережах. *Реанімаційний пакет реформ. Детектор медіа*. 29.11.2022. URL: <https://rpr.org.ua/news/ukrainsi-sily-vsim-na-holovu-rosiyska-dezinformatsiia-shchodo-ukrainskykh-bizhentsiv-u-sotsialnykh-merezhakh/>